

Het culturele gezicht van Europa

Een aparte culturele paragraaf in het EG-verdrag

Yvette Kleekamp Steeds nadrukkelijker wordt nationaal beleid bepaald door Europese regelingen. De Europese integratie is op een belangrijk punt beland. Het Verdrag van Maastricht, de meest recente wijziging van het EG-verdrag in de richting van verdere Europese eenwording, moet voor het eind van dit jaar door alle lidstaten worden geratificeerd. Maar de uitslag van het referendum in Denemarken, met een uiterst krappe meerderheid 'tegen het Verdrag van Maastricht', heeft menig Europeaan aan het denken gezet. Wantrouwen ten aanzien van de Brusselse politiek en de grote lidstaten en angst voor verlies van de eigen culturele identiteit zouden de oorzaken van deze 'Euroscepsis' zijn.

Inleiding

Tradities en identiteiten zijn nergens zo sterk in het geding als in de culturele sector.¹ De afgelopen jaren is daardoor regelmatig de vraag aan de orde gesteld hoe de verhouding is tussen de culturele bevoegdheden van de Gemeenschap en die van de nationale overheden en hoe die verhouding juridisch moet worden vormgegeven. In 1991 zijn deze wederzijdse bevoegdheden vastgelegd in een nieuwe, culturele paragraaf in het Verdrag van Maastricht.²

De culturele paragraaf bestaat uit twee delen. Een nieuw artikel 128 van het EG-verdrag moet de autonomie van de lidstaten op het gebied van cultuur waarborgen en geeft de Gemeenschap een aanvullende rol. De competentieverdeling in de paragraaf is gebaseerd op het subsidiariteitsbeginsel. Subsidiariteit betekent in de Europese context dat alleen die bevoegdheden die (lokale, regionale of) nationale overheden niet optimaal kunnen uitoefenen, worden overgedragen aan de

Gemeenschap. Het tweede deel van de paragraaf is een uitbreiding van artikel 92 van het EG-verdrag en maakt een uitzondering mogelijk voor steunmaatregelen van lidstaten op het gebied van cultuur. Over de uiteindelijke tekst zijn de meningen verdeeld. Enerzijds biedt de open formulering de EG de mogelijkheid haar aanvullende rol ruim te interpreteren en zodoende juist meer bevoegdheden naar zich toe te trekken. De culturele beleidsruimte van de lidstaten zal dan steeds verder worden uitgehold. Anderzijds erkent de paragraaf een aparte benadering van cultuur door de EG en moeten instellingen op Europees niveau na 1992 rekening houden met culturele aspecten. Dit betekent een stap vooruit.

Om inzicht te krijgen in de betekenis van de culturele paragraaf voor de verhouding tussen Europees en nationaal cultuurbeleid is een korte profielschets van de EG noodzakelijk. De gevolgen van de komst van de (eventuele) culturele paragraaf, voor (de relatie tussen) het cultuurbeleid van de EG en dat van de nationale lidstaten zijn echter nog steeds niet duidelijk.

2. Profielschets van de EG

De EG werd opgericht op 25 maart 1957 met het Verdrag van Rome, het zogenoemde EG-verdrag. Dit verdrag, de 'grondwet' van de Europese Gemeenschap, omvat zowel de doelstellingen als de instrumenten om deze doelstellingen te realiseren. Kort samengevat heeft de EG tot taak het harmonisch ontwikkelen en intensiveren van de economische betrekkingen en het verhogen van de economische stabiliteit en de levensstandaard. Het belangrijkste instrument hiervoor is het instellen van een gemeenschappelijke markt. Personen, goederen, diensten en kapitaal moeten zonder belemmeringen binnen de gemeenschap kunnen circuleren. Geen enkele lidstaat mag de concurrentie vervalsen door de eigen markt te

beschermen of de eigen onderdanen te bevoordelen. Dit discriminatieverbod is basis van het hele communautaire rechtstelsel.³

Het Europese integratieproces is in een stroomversnelling gekomen na de inwerkingtreding van de Europese akte⁴ in 1987. In deze wijziging en aanvulling van het EG-verdrag werd bepaald dat de EG geleidelijk zou moeten worden omgevormd tot een Europese unie, die zowel een economische en monetaire unie als een Europese politieke unie zou omvatten. Een van de belangrijkste doelstellingen is de voltooiing van een interne markt vóór 31 december 1992. Op die datum moeten de 279 voorstellen zijn uitgevoerd die de Europese Commissie aan de Raad van Ministers heeft voorgelegd in het Witboek inzake het totstandbrengen van de interne markt.⁵ De interne markt, omschreven als 'de Europese ruimte zonder binnengrenzen', betekent met haar ruim 324 miljoen inwoners een enorme schaalvergroting in economische zin. Verwacht wordt dat hiervan een positieve werking uit zal gaan waardoor Europa zijn plaats op de wereldmarkt beter kan verdedigen. Daarnaast is afgesproken dat gestreefd wordt naar financiële integratie in een Europese monetaire unie met een Europese munt en een Europese centrale bank. De politieke integratie dient eenheid in en samenhang van het optreden van de gemeenschap te bewerkstelligen op het gebied van buitenlandse politiek en defensie.

De EG heeft vier instellingen om deze doelstellingen te realiseren. De lidstaten zijn vertegenwoordigd in de *Raad van Ministers*.⁶ Afhankelijk van het onderwerp dat op de agenda staat, komen de bevoegde ministers of staatssecretarissen van de twaalf lidstaten bijeen. De Raad van Ministers is de hoogste wetgevende instelling en neemt de belangrijkste politieke besluiten. Hoewel in de

Raad van Ministers allereerst de belangen van de individuele lidstaten tot uitdrukking worden gebracht, moeten de leden de doelstellingen en behoeften van de EG als geheel respecteren en nakomen.

De *Europese Commissie* bestaat uit zeventien leden en vormt het dagelijks bestuur van de EG. Zij is de motor voor het EG-beleid: zij doet aan de Raad van Ministers voorstellen voor communautaire regelingen. Daarnaast is zij de hoedster van het EG-verdrag. Zij waakt over de naleving en de juiste toepassing van het gemeenschapsrecht en de mededingingsregels van de EG.⁷ Tenslotte treedt zij op als vertegenwoordigster van de EG bij andere internationale organisaties.

Het *Europees Parlement*, dat sinds 1979 via rechtstreekse verkiezingen door de burgers van de lidstaten wordt gekozen, bestaat uit 518 vertegenwoordigers. Het Europees Parlement wordt de 'stem van de democratie' genoemd. Het oefent controle uit op de Europese commissie en heeft een beperkte beslissingsbevoegdheid op het gebied van de wetgeving. Het wordt in alle aangelegenheden inzake de interne markt geraadpleegd door de Raad van Ministers, maar heeft alleen echte medebeslissingsbevoegdheid gekregen over toetreding van en associatie met niet-EG landen. Op het gebied van het begrotingsrecht kan het in een bepaald deel van de uitgaven wijzigingen aanbrengen.

Het *Hof van Justitie* bestaat uit dertien rechters en wordt bijgestaan door zes advocaten-generaal. Bij het niet nakomen van de verplichtingen uit het EG-verdrag of de EG-richtlijnen kan een lidstaat voor het Europese Hof worden gedaagd. Een lidstaat kan verplicht worden die maatregelen te nemen die nodig zijn ter uitvoering van een arrest van het Europese Hof.

3. De relatie tussen de EG en cultuur vóór Maastricht

De plaats van cultuur binnen de Europese rechtsorde is allesbehalve duidelijk.⁸ Want hoewel het begrip cultuur ontbreekt in het EG-verdrag en de Europese Akte, blijkt het lidmaatschap van de EG toch belangrijke gevolgen te hebben voor het cultuurbeleid van de lidstaten. Ten eerste door negatieve integratie, dat wil zeggen het afbreken van nationale regelingen die een directe of indirecte belemmering zijn voor verdere Europese integratie. Ten tweede door positieve integratie waarbij in Europees verband bewust gestalte wordt geven aan nieuw cultuurbeleid.

De negatieve integratie

De doorwerking van het EG-verdrag op de culturele sector – die immers niet direct onder dit verdrag valt – is grotendeels het gevolg van de rechtspraak van het Europese Hof. Daardoor heeft de rechter via zijn uitspraken uiteindelijk een (belangrijke) stem in de politieke besluitvorming. De Europese Commissie, die toeziet op de naleving van het EG-verdrag, speelt hierbij een belangrijke rol. Zij legt immers zaken die zij strijdig acht met het EG-verdrag voor aan het Europese Hof, dat vervolgens beslist of er daadwerkelijk sprake is van strijdigheid met het EG-verdrag.

Uit de rechtspraak van het Europese Hof tot nu toe blijkt dat culturele activiteiten als economische handelingen worden beschouwd en daarom onderworpen zijn aan het EG-verdrag. Het Europese Hof verklaart dat 'onder goederen in de zin van het EG-verdrag moeten worden verstaan waren die op geld waardeerbaar zijn en als zodanig het voorwerp van een handelstransactie kunnen vormen'.⁹ Culturele goederen vallen hier dus onder. Kunstenaars die hun artistieke prestaties economisch exploiteren, worden door de Europese Commissie gezien als ondernemingen in de zin

van het EG-verdrag.¹⁰ Daardoor zijn de cultuur en het cultuurbeleid volledig onderworpen aan de economische voorwaarden van het EG-verdrag. Het nationale cultuurbeleid, dat per definitie een beschermend beleid is, is al gauw strijdig met de regels van het EG-verdrag.¹¹ De Nederlandse cultuurpolitiek is gebaseerd op positieve discriminatie, zoals de ondersteuning van de nationale media en filmcultuur, terwijl het EG-verdrag uitgaat van een algemeen discriminatieverbod. De mogelijkheden voor de Nederlandse kunsten kunnen worden beperkt door de EG-verboden op discriminatie naar nationaliteit en op concurrentievervalsende overheidssteun. Recente uitspraken op het gebied van de filmwetgeving, de vaste boekenprijs en het mediabeleid laten zien dat de ruime uitleg van het EG-verdrag door het Europese Hof en de Europese Commissie belangrijke gevolgen heeft gehad voor de culturele sector.

In de Griekse filmzaak uit 1988 laat de Europese Commissie weten dat steun aan de nationale filmindustrie is toegestaan mits er geen voorwaarden worden gesteld aan de nationaliteit van bijvoorbeeld producenten of acteurs. Hoewel de Griekse regering aanvoerde dat de filmindustrie een uitdrukking vormt van nationale culturele waarden moest zij haar steunmaatregel aanpassen.¹² De Europese Commissie acht beperking op grond van nationaliteit niet noodzakelijk voor de doelmatigheid van de steun en meent dat deze in de praktijk leidt tot een ongerechtvaardigde benadeling van onderdanen van andere EG-lidstaten.

De vaste boekenprijs is door de Europese Commissie verschillende malen onder de loep genomen. Bijna alle lidstaten hanteren een vaste boekenprijs. De uitgevers kunnen hierdoor met geld van een bestseller een

dichtbundel 'subsidiëren'. Ook wordt door een vaste boekenprijs een prijzenoorlog tussen boekhandels vermeden. Hoewel de Europese Commissie in de boekenkartelzaak uit 1982 de belangrijke rol van het boek als cultuurdrager erkende, twijfelde zij aan het verband tussen de vaste boekenprijs enerzijds en een pluriform aanbod en fijnmazige distributie anderzijds.¹³ Haar twijfel werd versterkt door een daling van het aantal boekwinkels en gepubliceerde uitgaven. Naar haar idee moesten minder vergaande oplossingen mogelijk zijn. In 1985 bepaalde de Europese Commissie dat grensoverschrijdende vaste boekenprijzen, met name binnen taalgebieden, in strijd zijn met het EG-verdrag. Maar op aandringen van de lidstaten staat zij sindsdien wel de vaststelling van eenheidsprijzen op nationaal niveau toe.¹⁴

Het afgelopen jaar heeft het Europese Hof het Nederlandse mediabeleid sterk bekritiseerd. De Europese Commissie beschouwt televisie-uitzendingen als 'grensoverschrijdende economische dienstverlening' in de zin van het EG-verdrag. Volgens haar was de Nederlandse Mediawet daarom op twee essentiële onderdelen strijdig met het EG-verdrag. Het Europese Hof was het hiermee eens en verklaarde de gewraakte voorwaarden in de Mediawet – de eisen voor reclame in buitenlandse programma's en de voorkeursbehandeling van het Nederlandse Omroep Bedrijf – ongeoorloofd. De Nederlandse regering gaf als verweer dat de reclamemakers het cultuurbeleid in de omroepsector in gevaar brachten door hun invloed op de inhoud van programma's. Dit argument werd niet aanvaard.¹⁵

Er bestaat al lange tijd onzekerheid over de vraag of de EG taal als uitzonderingsgrond voor discriminatie zal accepteren. Vooral de kleinere taalgebieden, die ook in economische zin een kleinere deelmarkt vormen, voelen zich

bedreigd door de grote Europese markt. In Nederland leeft de angst dat de Nederlandse taal en daarmee de taalgebonden cultuuruitingen binnen een verenigd Europa zullen ondersneeuwen.¹⁶ Maar een recente uitspraak van het Europese Hof maakt aannemelijk dat landen het recht hebben op het voeren van een actieve taalpolitiek. Deze mag gericht zijn op de bescherming en bevordering van de eigen (eerste officiële) taal, mits het (taal)vereiste op een evenredige en niet-discriminerende wijze wordt gehanteerd.¹⁷

Omdat specifieke verdragsbepalingen op cultureel gebied ontbreken, interpreteren het Europese Hof en de Europese Commissie de voorgelegde zaken in termen van het economische EG-verdrag. Culturele goederen en diensten worden op hun economische merites beoordeeld. Het cultuurpolitieke argument is van secundair belang. De Europese Commissie en het Europese Hof zijn niet ingegaan op interessante vragen en argumenten van culturele aard, die de regeringen van de lidstaten als verweren hebben aangedragen.

Het is moeilijk uit bovenbeschreven ontwikkeling een algemene conclusie voor cultuur te trekken. De uitspraken hebben betrekking op verschillende onderwerpen uit het EG-verdrag. Er golden verschillende procedures, vereisten en excepties, afhankelijk van het geschonden verdragsartikel. Uit de jurisprudentie van het Europese Hof blijkt dat uitzonderingen op de verdragsbepalingen voor het vrije verkeer, door bijvoorbeeld een beroep op een nationaal belang als cultuur, in een zeer beperkt aantal gevallen is toegestaan. Deze mogen niet economisch van aard zijn en mogen niet verder gaan dan strikt noodzakelijk is om het ingeroepen (cultuur)belang te dienen.

De beschikkingspraktijk van de Europese Commissie inzake het mededingingsbeleid laat zien dat grensoverschrijdende (prijs)afspraken

in principe niet zijn toegestaan en dat de nationale steunmaatregelen – subsidies – niet discriminerend mogen zijn. Lidstaten mogen geen naar nationaliteit discriminerende maatregelen meer hanteren. Nationale fondsen mogen niet langer subsidies weigeren aan buitenlandse kunstenaars op grond van hun nationaliteit of vestigingsplaats.¹⁸ Daardoor kunnen Griekse architecten of Italiaanse schilders na 1992 aanspraak maken op Nederlandse subsidies. Het is echter de vraag of de mobiliteit van kunstenaars werkelijk zal toenemen. Want ondanks financiële en administratieve mogelijkheden kunnen allerlei andere factoren, zoals de taal en het culturele klimaat van een lidstaat, kunstenaars weerhouden te veranderen van werkgebied. Bovendien kunnen lidstaten de (beperkende) kwaliteitscriteria in hun subsidieregelingen rustig gehandhaven.¹⁹

De positieve integratie

De EG treedt op cultureel terrein actief op, ondanks het ontbreken van een expliciete juridische grondslag hiervoor in het EG-verdrag. Steeds vaker wordt nationaal cultuurbeleid door Europese regelgeving, direct of indirect gebaseerd op economische en sociale verdragsartikelen, beïnvloed. Het EG-cultuurbeleid bestaat in grote lijnen uit gepubliceerde beleidsvoornemens: de zogenaamde algemene mededelingen van de Europese Commissie, de meerjarenprogramma's van prioritaire acties en een aantal bindende besluiten voor specifieke onderdelen van de culturele sector in de vorm van regelingen en subsidies.²⁰

de algemene mededelingen

In de jaren zeventig startte de Europese Commissie de voorbereiding voor communautaire actie in de culturele sector op instigatie van het Europees Parlement.²¹ Behalve op de steun van het Europees

Parlement baseerde de Europese Commissie zich op de in 1969, 1972 en 1973 gehouden topconferenties.²² Daar werd nog eens benadrukt dat economische expansie geen doel op zichzelf is, maar moet leiden tot verbetering van de kwaliteit en verhoging van de levensstandaard. Gesteld werd dat bijzondere aandacht moet worden besteed aan immateriële waarden. Cultuur werd erkend als fundamenteel element van de Europese identiteit. Steeds sterker werd de politieke noodzaak gevoeld om tot een 'Europa van de burger' te komen. Men zag cultuur als een belangrijk middel om bij de EG-onderdanen een grotere bewustheid van hun Europese verbondenheid en solidariteit teweeg te brengen. Vanaf 1977 heeft de Europese Commissie het bovenstaande verwoord in de zogeheten 'mededelingen van de Europese Commissie' (aan de Raad en het Europese Parlement). De Europese Commissie probeerde hiermee binnen de Gemeenschap een serieuze discussie op gang te brengen over de doelstellingen en de middelen van een communautaire actie in de culturele sector.

De eerste mededeling, 'De communautaire actie in de culturele sector', dateert uit 1977.²³ Hierin is de exacte toepassing van het EG-verdrag op de culturele sector beschreven. De culturele sector wordt gedefinieerd als het 'sociaal economisch complex van personen en bedrijven dat zich wijdt aan de produktie van culturele goederen en diensten'. Behandeld worden het vrije verkeer van culturele goederen, de vrijheid van vestiging van werkers op cultureel terrein, hun sociale zekerheid, en de harmonisatie van belastingregelingen en wetgeving met betrekking tot het auteursrecht en aanverwante rechten. Ook andere acties worden vermeld, zoals het leveren van een bijdrage aan de ontwikkeling van culturele uitwisselingen en bevordering van samenwerking tussen culturele instituten van de lidstaten.

De tweede mededeling, 'De versterkte communautaire actie' uit 1982, werd scherper geformuleerd.²⁴ Doordat de werkingssfeer van het EG-verdrag hierin werd uitgelegd en nieuwe communautaire cultuurbegrippen werden geïntroduceerd, werd cultuur gedefinieerd in het licht van het EG-verdrag. De Europese Commissie stelde bijvoorbeeld dat het EG-verdrag van toepassing is op de culturele activiteiten, want 'op culturele goederen en diensten zijn de regels van de gemeenschappelijke markt op dezelfde voet van toepassing als op andere goederen en diensten'. In plaats van te spreken over kunstenaars hanteerde de Europese Commissie het begrip 'culturele werkers'. Hiermee wilde zij aangeven dat zij zich met kunstenaars bezighoudt vanuit het oogpunt van hun sociaal-economische positie als loontrekkende of zelfstandige, en niet vanuit hun (artistieke) persoonlijkheid. De Europese Commissie wilde immers geen cultuurfilosofie bedrijven, en geen esthetische en ideologische keuzen maken. De taak van de EG op het gebied van cultuur betrof volgens deze mededeling de economische en sociale verantwoordelijkheden, die zij volgens het EG-verdrag ook voor de overige sectoren draagt. Het ging daarbij om de verbetering van de levensstandaard en de arbeidsvoorwaarden van de kunstenaars, de uitbreiding van de publieksgroepen (analoog aan de spectaculaire publieksuitbreiding bij de media) en de instandhouding van het architectonisch erfgoed. Tevens werd aandacht besteed aan de bescherming van het nationale artistieke, historische en archeologische bezit. In dat verband werd (en wordt nog steeds) gesproken over de introductie van een steekkaart met het signalement van het kunstwerk, die in geval van diefstal het opsporen van gestolen kunstwerken vergemakkelijkt.

De derde mededeling, 'De nieuwe aanzet voor de culturele actie in de EG' uit 1988, omvatte

zowel nieuwe algemene (politieke) oriënteringen als een concreet programma met prioritaire acties voor de periode 1988-1992.²⁵ De Europese Commissie was ervan overtuigd dat communautaire actie in de culturele sector een politieke noodzaak was en ook sociaal-economisch geboden was met het oog op zowel de verwezenlijking van de interne markt in 1992 als de voortgang van het 'Europa van de burgers' naar de Europese Unie. Het kaderprogramma 1988-1992 behandelt de economische, juridische en sociale aspecten van de totstandkoming van een zogenoemde 'Europese Culturele Ruimte', de bevordering van de Europese audiovisuele industrie en de verbetering van de opleidingsmogelijkheden binnen de culturele sector, zowel voor kunstenaars als voor het management in de culturele sector. Ook gaf de Europese Commissie te kennen een permanente commissie op te willen richten onder haar voorzitterschap, met vertegenwoordigers van de culturele sectoren uit de verschillende lidstaten. Deze zouden betrokken worden in de beleidsvoorstellen van de Europese Commissie op het gebied van cultuur.

Deze drie algemene mededelingen van de Europese Commissie geven een belangrijke indicatie voor toekomstige wensen en plannen van de Europese Commissie. Maar het zijn de nationale regeringen – vertegenwoordigd in de Raad van Ministers – die uiteindelijk door hun goedkeuring de doorslag geven. En gezien de terughoudendheid van de lidstaten ten aanzien van Europees cultuurbeleid is het niet vreemd dat concrete acties tot nu toe voornamelijk een incidenteel en symbolisch karakter hadden. Bijvoorbeeld de Europese vertaalprijs en de talrijke manifestaties als 'Europese culturele Hoofdstad', '150 jonge schilders van de gemeenschap' en het 'Europese jaar van muziek'.

prioritaire actieprogramma's

In het jaar 1988 werd een belangrijke vooruitgang geboekt in de ontwikkeling van een Europees cultuurbeleid. Mei 1988 verleende de Raad de noodzakelijke goedkeuring aan de voorstellen van de Europese Commissie voor 'meerjarenprogramma's van prioritaire acties'. De prioritaire programma's waren voortgevloeid uit het hierboven genoemde kaderprogramma 1988-1992 en betroffen vooral de geluids- en beeldmedia en het boek, middelen bij uitstek voor verspreiding en overdracht van cultuur. De prioritaire programma's vormden de nieuwe basis voor de sinds 1977 gevoerde culturele actie van de EG. Ook werd de EG vanaf 1988 bijgestaan door een Comité voor Culturele Zaken en een Comité van Culturele Adviseurs.²⁶

In het prioritaire actieprogramma voor de produktie van film- en televisieprogramma's in Europa, het Media '92-programma, beschreef de Europese Commissie het algemene beleid voor de Europese audiovisuele industrie.²⁷ Zij vond dat deze gestimuleerd moest worden, onder andere om tegenwicht te bieden aan de suprematie van de Amerikaanse audiovisuele produkten. Binnen het Media '92-programma kreeg vooralsnog de film prioriteit. Het actieprogramma betrof projecten voor onder andere de distributie van film (European Film Distribution Office), een opleiding voor beginnende filmproducenten (Espace Audio Visuel Européen), steun aan scriptschrijvers (European Script Fund), subsidies voor nasynchronisatie en vertaalprogramma's (*Babel*) en de verdere ontwikkeling van High Definition Television (HDTV). Opmerkelijk genoeg bemoeit de Europese Commissie zich niet met de produktie van films.²⁸

De tweede sector waar de EG duidelijk haar oog op heeft laten vallen is de boekensector. In 1989 lanceerde de Europese Commissie het prioritaire actieprogramma 'Het boek en cultuur; de culturele inzet van Europa'.²⁹

Daarin wordt een aantal algemene 'richtsnoeren' opgesomd over de economische en culturele aspecten van het boek en de wisselwerking daartussen. Ook startte de Europese Commissie een eerste reeks belangrijke acties ter stimulering en verbetering van alle schakels in de boekensector, van de schrijver tot de lezer. Zo werd in november 1990 voor de eerste maal de Europese prijs voor vertaling (*f* 45.000,-) toegekend aan de Nederlander Frans van Woerden voor zijn vertaling *De brug van Londen* van L.-F. Céline.

EG-besluiten

Ook de EG-besluiten, in de vorm van bijvoorbeeld richtlijnen, verordeningen of beschikkingen, hebben gevolgen voor nationaal cultuurbeleid. Deze besluiten bestaan deels uit maatregelen die – in tegenstelling tot de eerder genoemde actieprogramma's – bindend zijn en die de voltooiing van de interne markt ondersteunen. Daarnaast bestaan er financiële steunmaatregelen die in het verlengde liggen van het actieve sociaal-economische beleid van de EG. De EG-maatregelen zijn net zoals de EG-actieprogramma's vooral gericht op sectoren met een sterk economisch karakter, zoals de boekensector en de audiovisuele industrie. Voor het boek keurde de Raad verschillende resoluties van de Europese Commissie goed, onder andere voor de samenwerking van bibliotheken op het gebied van de informatica en het stimuleren van de belangstelling voor het boek en lezen.³⁰ Voor de televisie trad op 3 oktober 1991 de richtlijn 'Televisie zonder grenzen' in werking, met als doel de bevordering van de vrije circulatie van grensoverschrijdende programma's die voldoen aan minimumvoorschriften.³¹ Deze richtlijn bevat onder andere minimumvoorwaarden voor het procentuele aandeel Europese programma's (50 procent), Europese produkties door

onafhankelijke producenten (10 procent) en reclameboodschappen (15 procent).

Daarnaast wordt op Europees niveau aandacht besteed aan de internationalisering van het onderwijs en de onderlinge erkenning van diploma's binnen de EG. Ter bevordering van de samenwerking en uitwisseling van docenten en studenten heeft de Europese Commissie uitwisselingsprogramma's gestart, zoals het Erasmusprogramma, het Linguaprogramma en het Elia-programma. Richtlijnen voor architecten en de gereguleerde ontwerpberoepen voorzien in de onderlinge erkenning van diploma's om vrije beroepsuitoefening binnen de Gemeenschap te bevorderen.³²

Tenslotte neemt het cultureel erfgoed een bijzondere positie in binnen de EG. Het is het enige onderdeel op het gebied van cultuur waarvoor in het EG-verdrag een uitzondering wordt gemaakt ten aanzien van de regels van het vrije verkeer van goederen.³³ De lidstaten mogen hun culturele erfgoed beschermen door bijvoorbeeld een exportverbod. Deze bescherming van het nationale culturele erfgoed staat echter op gespannen voet met de interne markt. Het wegvallen van de grenscontroles aan de binnengrenzen na 1992 zal het de lidstaten moeilijker maken illegale export van nationaal beschermd erfgoed te controleren. De vraag is echter of dit in de praktijk veel verschil zal maken met de huidige situatie. Feitelijk is de controle ook nu minimaal. In verband met deze onbevredigende situatie werkt de Europese Commissie momenteel aan twee voorstellen: een verordening voor effectieve controle aan de buitengrenzen en een richtlijn over de restitutie van illegaal geëxporteerde cultuurgoederen door middel van wederzijdse erkenning van elkaars wetgevingen op dit gebied.³⁴

De tweede groep EG-maatregelen bestaat uit

subsidies voor culturele projecten. In het kader van haar actieve sociaal-economische beleid heeft de EG (structuur)fondsen in het leven geroepen. Met name het Europees Sociaal Fonds (ESF) en het Europees Fonds voor de Regionale Ontwikkelingen (Efrö) zijn van belang voor de culturele sector. Het ESF subsidieert vooral opleidingen die een positieve relatie onderhouden met de arbeidsmarkt en het Efrö met name projecten in achtergebleven regio's.

Van een samenhangend cultuurbeleid op Europees niveau is (nog) geen sprake. Zowel de actieprogramma's als de maatregelen hebben, ook door gebrek aan beschikbare financiële middelen, een weinig coherent karakter. De EG kan slechts cultuurbeleid formuleren wanneer dat direct of indirect gerelateerd kan worden aan de sociale en economische artikelen in het EG-verdrag. Opvallend is de intensieve bemoeienis van de EG met de audiovisuele sector en de letterensector. Waarschijnlijk spelen de economische (en technologische) mogelijkheden hierbij een belangrijke rol. Ook de bescherming en instandhouding van het nationaal erfgoed heeft in de vorm van steunprojecten binnen de EG veel aandacht gekregen. Andere sectoren, zoals de beeldende kunst of de podiumkunsten, zijn grotendeels buiten beschouwing gebleven.

Tenslotte is er nog geen overeenkomst bereikt over technische zaken, zoals verlaging van het BTW-tarief voor culturele goederen, aanpassing van fiscale bepalingen aan de levens- en arbeidsomstandigheden van kunstenaars of aanpassing van de auteursrechten en de zogeheten 'aanverwante' rechten (bijvoorbeeld het volgrecht voor beeldende kunstenaars).³⁵

4. De consequenties van de culturele paragraaf

In november 1990 kwamen minister H. d'Ancona en minister P. de Wael (België), tijdens een conferentie van Europese ministers van cultuur, met het gezamenlijk voorstel voor opname van een culturele paragraaf in het EG-verdrag.³⁶ Het voorstel kwam erop neer zaken die nationaal niet sluitend geregeld kunnen worden, op Europees niveau te regelen. De paragraaf moest ook beschermende bepalingen voor de lidstaten bevatten – bijvoorbeeld ten aanzien van de vaste boekenprijs – en moest de mogelijkheid bieden om nationaal cultuurbeleid te voeren.

Met uitzondering van Engeland, dat elke bemoeienis van de EG buiten economische aangelegenheden verwerpt, werd het voorstel door alle lidstaten aangemoedigd. Maar er bestond nog geen onderlinge overeenstemming over de reikwijdte van zo'n paragraaf. In het eerste halfjaar van 1991 kwam er een compromisvoorstel, onder het voorzitterschap van Luxemburg. En in december 1991 werd tijdens de bijeenkomst van de Europese top in Maastricht uiteindelijk een culturele paragraaf opgenomen in het Verdrag van Maastricht. Als dat verdrag voor het einde van 1992 door alle lidstaten wordt goedgekeurd, is de culturele paragraaf definitief.

De tekst van de culturele paragraaf

De culturele paragraaf bestaat uit twee delen: een nieuw artikel 128 van het EG-verdrag dat de culturele autonomie van de lidstaten moet waarborgen, en een nieuwe uitzondering voor artikel 92 van het EG-verdrag waardoor culturele steunmaatregelen geoorloofd zijn.

Het nieuwe artikel 128 vermeldt dat de Gemeenschap bijdraagt aan de ontplooiing van de culturen van de lidstaten 'onder eerbiediging van de nationale en regionale verscheidenheid, maar tegelijk ook de nadruk leggend op het

gemeenschappelijk cultureel erfgoed'. De Gemeenschap zal de samenwerking tussen de lidstaten aanmoedigen en zo nodig hun optreden ondersteunen en aanvullen op de volgende gebieden: 'verbetering van kennis en verbreiding van de cultuur en de geschiedenis van de Europese volkeren, instandhouding en bescherming van het cultureel erfgoed van Europees belang, culturele uitwisseling op niet-commerciële basis, en scheppend werk op artistiek en literair gebied, mede in de audiovisuele sector'. Ook is in artikel 128 vastgelegd dat de Gemeenschap bij haar optreden op grond van andere bepalingen in het EG-verdrag rekening houdt met culturele aspecten. Bovendien wordt gesteld dat de Gemeenschap en de lidstaten de samenwerking met niet-lidstaten en internationale organisaties bevorderen, met name met de Raad van Europa te Straatsburg. Bij de uitvoering van besluiten gebaseerd op de paragraaf is het vereist dat de Raad van Ministers bij unanimité beslist. Bovendien heeft het Europees Parlement medebeslissingsrecht en moet het nieuwe 'Comité van de regio's' worden geraadpleegd. Harmonisatie van wetgeving op basis van dit artikel wordt nadrukkelijk uitgesloten.

Het tweede deel van de culturele paragraaf bestaat uit een uitbreiding van de uitzonderingen in artikel 92 van het EG-verdrag, waarin het verbod op concurrentievervalsende steunmaatregelen is vastgelegd. Daardoor worden nationale steunmaatregelen (ofwel subsidies) op het gebied van cultuur geoorloofd, mits 'deze maatregelen de voorwaarden inzake het handelsverkeer en de mededingingsvoorwaarden in de gemeenschap niet zodanig verstoren dat het gemeenschappelijk belang wordt geschaad'.

Voor- en tegenstanders van een culturele paragraaf

De ontwikkeling van de culturele paragraaf is in Nederland door voor- en tegenstanders op de voet gevolgd. Over de invulling van het subsidiariteitsbeginsel, en in het verlengde daarvan de taak van de EG op cultureel gebied, wordt heel verschillend gedacht.

Tegenstanders, die vooral te vinden zijn in de financieel-economische hoek, vinden dat cultuur geen voorkeursbehandeling verdient. Staatssecretaris P. Dankert van Buitenlandse Zaken stelt dat er niet alleen op cultureel gebied een spanningsveld tussen EG en lidstaten bestaat. Dat spanningsveld is volgens hem 'eigen aan een dynamisch integratieproces waarbij de bevoegdheden van de Gemeenschap zich gaandeweg uitstrekken tot gebieden die aanvankelijk voorwerp waren van nationale overheidszorg'.³⁷ Naar zijn idee moet vermeden worden dat het algemene integratieproces en de totstandkoming van de interne markt door uitzonderingsposities op andere terreinen, zoals bijvoorbeeld cultuur, geremd worden. Dit standpunt wordt gedeeld – vanuit een andere invalshoek – door hen die verwachten dat het wegvallen van de grenzen geen negatieve gevolgen zal hebben voor het nationale kunstklimaat. Zij menen dat intensivering van het culturele verkeer en toenemende concurrentie juist vruchtbaar zouden zijn voor het Nederlandse kunstklimaat.³⁸ Voorstanders van een culturele paragraaf zijn echter van mening dat deze paragraaf hard nodig is voor de instandhouding van culturele pluriformiteit in een verenigd Europa. De opname van een culturele paragraaf biedt volgens hen tegenwicht tegen een louter economische benadering van cultuur. Om de woorden van minister d'Ancona te citeren:

'Cultuurproducten zijn geen vleestomaten.'³⁹

Het Comité Buitenlands Cultureel Beleid (CBCB), een particulier initiatief van onder

anderen M. Mourik⁴⁰, oud-ambassadeur voor culturele samenwerking, ziet in de EG een bedreiging voor de nationale soevereiniteit op cultureel gebied en trok al in 1990 aan de noodrem. Het CBCB meent dat er een verdragstekst moet komen die vastlegt dat de cultuur tot de soevereine bevoegdheid van de lidstaten behoort. Het CBCB trekt een vergelijking met bestaande federaties, zoals onder andere de Verenigde Staten en de Bondsrepubliek, die cultuur uitdrukkelijk voorbehouden aan de regeringen van de deelstaten. Het CBCB meent dat Europa geen eigen cultuur heeft, maar bestaat uit nationale en regionale culturen. Vooral de culturen van kleinere lidstaten lopen het gevaar te verdwijnen. Om de culturele pluriformiteit in Europa te handhaven moeten de grotere lidstaten volgens het CBCB verplicht worden om speciale maatregelen te treffen ter ondersteuning van de culturen van de kleinere lidstaten.

Onduidelijkheid

De formulering van de culturele paragraaf in het Verdrag van Maastricht laat veel onzekerheid bestaan. Er is geen sprake van een duidelijke afbakening van taken en bevoegdheden tussen de Gemeenschap en de lidstaten.⁴¹ Zo vindt M. Mourik dat de nieuwe bepalingen onvoldoende garanties bieden tegen verdere 'overvallen' in het culturele veld door de ambitieuze Brusselse bureaucratie. Hij ziet als fundamentele tekortkomingen dat niet is uitgegaan van de culturele autonomie van de lidstaten en dat definities van cultuur en cultuurbeleid ontbreken.⁴² Ook P. Mulder, hoofd bureau multilaterale samenwerking van de directie Cultuurbeleid van het ministerie van WVC, is bang dat de Europese Commissie juist meer bevoegdheden naar zich toe zal trekken, en bijvoorbeeld zelf met omvangrijke programma's zal komen.⁴³

Een belangrijk voordeel van de paragraaf is dat de Gemeenschap bij haar optreden rekening moet houden met culturele aspecten. Niet alleen bij de beleidsvorming, maar ook bij de toetsing van voorstellen door het Europese Hof moet rekening worden gehouden met cultuurpolitieke argumenten. Dit in tegenstelling tot de situatie vóór de totstandkoming van de culturele paragraaf, waarin slechts economische argumenten golden. De worsteling met het dubbele karakter van cultuur lijkt nu aan nieuwe spelregels gebonden. Praktisch gezien is het echter moeilijk een scherpe grens te trekken tussen cultuur en economie. In feite gaat het om een vloeiende lijn, en daarmee wordt het dilemma er een van pragmatische aard.

Het tweede element van de paragraaf, de uitzondering voor culturele steunmaatregelen, maakt een eind aan de bestaande onzekerheid over de toelaatbaarheid van culturele steunmaatregelen. Elke lidstaat blijft bevoegd om, weliswaar binnen een Europees kader, zijn nationale cultuur en de instandhouding van zijn culturele erfgoed (financieel) te ondersteunen. Het is echter de vraag of de culturele paragraaf daadwerkelijk het optreden van de EG in de gewenste banen zal leiden. De paragraaf draagt de EG weliswaar op slechts een aanvullend cultuurbeleid te voeren, maar een ruime interpretatie van haar bevoegdheden betekent een voortzetting van de (vooral door de Europese Commissie) reeds ingeslagen weg, waarbij zij zich veel meer bevoegdheden op het gebied van cultuur toeëigend dan formeel is toegestaan. Op die manier mist de paragraaf het beoogde doel, namelijk de bescherming van de culturele autonomie van de lidstaten. De nationale culturele bevoegdheden zullen dan verder worden uitgehold. De vage formulering impliceert een toekomst van stevige discussie over de exacte invulling van deze paragraaf. Vaak zal een beroep moeten worden gedaan op

het Europese hof, dat in geval van onenigheid 'het verlossende woord' spreekt.

Europese Commissie

Een vierde mededeling van de Europese Commissie, 'De nieuwe vooruitzichten voor de actie van de gemeenschap op cultureel gebied' uit april 1992⁴⁴, staat geheel in het teken van de nieuwe bevoegdheden die aan de gemeenschap (zullen) worden toegedeeld. Uitgangspunt is, analoog aan de culturele paragraaf, de ondersteunende en complementaire rol van de gemeenschap op cultureel gebied. Naast een overzicht van de huidige communautaire culturele activiteiten, formuleert de Europese Commissie een nieuw referentiekader voor de toekomstige communautaire culturele actie. In hoofdlijnen moet de culturele actie van de gemeenschap gericht zijn op aanmoediging van de culturele dialoog met 'vaklui' en bevoegde nationale instanties, steun aan de transnationale netwerken en bevordering van de samenwerking tussen de lidstaten onderling en met niet-EEG landen en internationale organisaties. De Europese Commissie stelt in dit verband een horizontale benadering voor die met name is gebaseerd op een betere inschakeling van al degenen die in het culturele lenen actief zijn, alsook op het integreren van de culturele dimensie in de communautaire beleidstaken en programma's. Deze benadering zal in eerste instantie voor de reeds lopende prioritaire acties op het gebied van het cultureel erfgoed, letteren en film en televisie worden ontwikkeld. Maar geleidelijk aan zullen ook andere gebieden, zoals de podiumkunsten en de beeldende kunsten meer aandacht krijgen.

5. Epiloog

Wil de Europese integratie daadwerkelijk slagen, dan zal het maatschappelijk draagvlak voor de besluiten van de EG vergroot moet

worden. Betrokkenheid en instemming van de Europese burgers zijn onontbeerlijk voor het welslagen van het 'Europa zonder grenzen'. Ook op cultureel terrein zal de EG de (nood)signalen en wensen vanuit het 'culturele veld' van de lidstaten niet kunnen veronachtzamen. Een centralistisch Europees cultuurbeleid lijkt me ongewenst. Europa kent een rijke verscheidenheid van nationale en regionale culturen en aan die diversiteit ontleent het juist zijn specifieke karakter. De EG moet deze pluriformiteit erkennen en ten voordele aanwenden. Dit betekent in beginsel erkenning van de culturele autonomie van de lidstaten. Elke lidstaat moet, ook binnen een verenigd Europa, de vrijheid hebben om naar eigen eer en geweten zijn culturele leven in te richten. Fundamentele kwesties, zoals de inhoud en organisatie van het cultuurbeleid, moeten door de EG worden eerbiedigd. Tegelijkertijd betekent dit dat de afzonderlijke landen niet moeten vasthouden aan een gevaarlijk 'romantisch' nationaliteitsidee. Cultureel isolationisme of protectionisme is niet gewenst, want voor de culturele ontwikkeling is de internationale uitwisseling van groot belang. Dergelijke contacten dragen juist bij tot een beter onderling begrip en een verrijking van de nationale cultuur. Nederland, met zijn open en internationale karakter, is daar een goed voorbeeld van.

Een Europees cultuurbeleid moet vooral deze culturele uitwisseling en samenwerking ondersteunen en bevorderen. Bestaande Europese netwerken moeten worden uitgebreid. De EG kan dan, naast de Raad van Europa, als platform dienen. Initiatieven en ideeën vanuit de lidstaten moeten daar worden besproken en uitgewerkt. Communautaire actie, in de zin van coördinatie, verschaffen en verspreiden van informatie en extra financiële steun zijn de geëigende middelen. De bestaande Europese steunfondsen kunnen gebruikt worden om

culturele projecten, ook in achtergebleven regio's, extra te stimuleren. Gezamenlijke verantwoordelijkheid voor bepaalde zaken, zoals het cultureel erfgoed, en Europese solidariteit ten aanzien van de culturele minderheden kunnen binnen het verenigd Europa een belangrijke plaats krijgen. Maar deze solidariteit houdt niet op bij de Europese buitengrenzen. Zij geldt ook ten aanzien van de rest van de wereld, met name Oost-Europa. Om de woorden van T.S. Eliot te citeren: 'European culture has an area, but no definitive frontier.'⁴⁵

Ook op het gebied van de fiscale wetgeving, het auteursrecht en de BTW-tarieven valt vanuit cultureel oogpunt het nodige aan te passen. Slepende kwesties als het reproductie, uitgeverrecht, harmonisatie van de duur van het auteursrecht, verlaging van het BTW-tarief voor culturele goederen zijn daar goede voorbeelden van. Door middel van de culturele paragraaf kan de EG haar gevoerde beleid – met inachtneming van de autonomie en wensen van de lidstaten – bijstellen en oriënteren op culturele waarden. Op die manier kan zij misschien het vertrouwen van 'cultuurminnend Europa' weer terugwinnen. Want van de door haar gewenste positieve wisselwerking tussen de Europese politiek en de Europese cultuur is nog geen sprake.

Noten

1. A.J. van der Staay. 'Europese cultuur en Europese politiek'. In: *Nieuw Europa* 14 (88) 1 (maart 30-37).
2. Het Europese-Unieverdrag van 7 februari 1992 (Maastricht), dat bepalingen bevat over wijzigingen van het Verdrag tot oprichting van de EG. Ook het subsidiariteitsbeginsel heeft in dit verdrag een basis gekregen (art. 3b).
3. Zie: P.J.G. Kapteyn, P. Verloren van Themaat. *Inleiding tot het recht van de Europese Gemeenschappen*. Kluwer-Deventer 1987.
4. Benaming voor het pakket teksten dat op 2 en 3 december 1985 werd aanvaard, over onder meer de herziening van het EG-verdrag, de inrichting van de interne markt, de monetaire capaciteit, de onderlinge samenhang en de Europese Politieke Samenwerking. De akte is op 1 juli 1987 in werking getreden.
5. J.C. van Haersholt. 'n Haperende transmissie'. In: *Nieuw Europa*, jrg. 17 (1991) 4, pp. 12-17. De auteur laat zien dat het ministerie van WVC nummer één staat op de achterstandslijst van alle ministeries in Nederland wat betreft het uitvoeren van de EG-richtlijnen. Zie ook: *Overzicht van de achterstand van de EEG-Richtlijnen per 1 januari 1991*. Zesde Voortgangsrapport, Commissie (91) 237 def.
6. De Raad van Ministers is niet hetzelfde als de Europese Raad van de regeringsleiders en staatshoofden (en de voorzitter van de Europese Commissie), die tenminste tweemaal per jaar bijeenkomt. (Art. 2 Europese akte).
7. De mededingingsregels van de EG, vastgelegd in de artikelen 85 tot en met 94 EG-Verdrag.
8. Zie voor een duidelijk beeld van de mogelijke gevolgen van de Europese integratie: B. Tromp. *Nederlands cultuurbeleid en de Europese gemeenschappen*. Zeist; Kerckebosch, 1989. J.M.E. Loman, K.J.M. Mortelmans, H.H.G. Post. *De Europese gemeenschappen en cultuurbeleid: een juridische analyse*. Zeist; Kerckebosch, 1989. Dit boek wordt besproken door P. Verloren van Themaat in: *Tijdschrift voor Europees en economisch recht*, 38 (1990) 11, pp. 830-831.
9. Beschikking van de Europese Commissie. 78/516 RAI/UNITEL. Pb 1978 L 157/39.
10. Hof van Justitie. 7/68 Commissie Italië 1968, 590.
11. Cultuurbeleid is immers per definitie concurrentievervalsend in die gevallen waar het culturele producten ondersteunt, die via de markt niet kunnen worden gerealiseerd.
12. Beschikking van de Commissie. 89/441 Commissie Italië. Pb 1989 L 208/38. Zie: M.B.W. Biesheuvel. 'EG-recht en subsidies.' In: *NRC Handelsblad*, 1 november 1989.
13. Beschikking van de Commissie. 82/123 VBVB en VBBB Pb 1982 L 54/36.
14. COM (85) 681/5. Voor een duidelijke beschrijving van de situatie, zie: Prof. M. van Empel. *Advies aan de Nederlandse Taalunie in zake de EEG-rechtelijke aspecten van de vaste boekenprijs*. Stichting Bibliographia Neerlandica, 1990.

15. Hof van Justitie, arrest d.d. 25 juli 1991: zaak C-353/89 (NOB bestedingsverplichting). Hof van Justitie, d.d. 25 juli 1991: zaak C-288/89 (Goudse Kabel). In: *Mediaforum*, Bijlage [3] 1991-10, pp. 77-83.
16. S. Couwenberg. 'Is er nog toekomst voor onze Nederlandse cultuur?' In: *Neerlandia* 94 (1990) 3 (jun 98-104). Maar zie ook: O. de Wandel. 'De Nederlandse taal- en letterkunde zonder grenzen'. In: *Reflex Liberaal*, pp. 37-47, 1991.
17. Hof van Justitie, arrest d.d. 28 november 1989: zaak C-397/87 (Groener). Zie voor commentaar: Prof. K.J.M. Mortelmans. 'Het vrij verkeer van personen, talenkennis van EEG-onderdanen en culturele identiteit'. In: *Ars Aequi*, 39 (1990) 5, pp. 301-310.
18. Na een aanklacht van de Europese Commissie moest de Welzijnswet van 1987 (leenrecht) worden aangepast. Deze wet bevatte als discriminerende voorwaarde dat voor het ontvangen van een leenvergoeding de auteur of uitgever in Nederland moest wonen of staan ingeschreven. Zie: 'Leenvergoeding aangepast na Europese klacht'. In: *NRC Handelsblad*, 30 juni 1992.
19. Wel zijn de eerste aanvragen van Vlaamse auteurs voor werkbeurzen van het Amsterdamse schrijvershuis al binnen. Zie: 'Vlaamse auteurs vragen beurzen aan'. In: *NRC Handelsblad*, 29 januari 1992. H. Blanken. 'Taalfonds worstelt met Europese grenzen'. In: *De Volkskrant*, 2 mei 1992.
20. De EG kent een eigen jargon voor haar optreden op gebied van cultuur. 'Communautaire actie' kan vertaald worden met (de eerste stappen tot) EEG-cultuurbeleid. 'Prioritair (actie)programma' betekent een werkgebied dat prioriteit heeft, dat wil zeggen de speerpunten van het EG-cultuurbeleid. 'Culturele actie' impliceert een communautaire actie in de culturele sector.
21. Resoluties Parlement: Pb C62 van 30 mei 1974, Bull. EG 5-1974, punt 2406. Pb C79 van 4 april 1976, *EG Bulletin*, 3-1975, punt 2418.
22. Topconferenties Raad. Punt 4 van het communiqué, Bull. EG 1-1970, Deel I, Hfdst. 1. Punt 3 van de verklaring, *EG Bulletin*, 10-1972, Deel I, Hfdst. 1. *EG Bulletin*, 12-1973, punt 2501.
23. De communautaire actie 22-11-1977, *EG Bulletin*, suppl. 6/82.
24. De versterkte communautaire actie 12 oktober 1982, *EG Bulletin*, suppl. 6/82.
25. De nieuwe aanzet voor culturele actie in de EG. *Com* (87).
26. Het Comité voor Culturele Zaken moet de culturele actie in het kader van samenwerking op communautair niveau als op intergouvernementeel niveau samenbundelen. Het Comité van Culturele Adviseurs is samengesteld uit belangrijke personen uit de wereld van kunst en cultuur en adviseert de Europese Commissie. Op 7 december 1989 presenteerde dit comité een rapport over de toekomstige culturele actie in Europa, getiteld: 'Een cultuur voor de Europese burger in het jaar 2000'.
27. Media '92, Commissie Mededeling aan de Raad. *Com* (86) 255 final. Zie voor evaluatie Media '92-programma: *Encouraging Europe's media industry: a review of media 92 by a committee of experts appointed by the European Commission*, March 1990. Na een proeffase van 4 jaar (Media '92-programma) wordt in december 1991 het Media-programma aangenomen. Besluit van de Raad van 21 december 1990 (Media) (90/685/EEG), PBEG L 380 van 31 december 1990.
28. Het Media '92-programma omvat de fasen voorafgaand aan en volgend op die van de productie. Niet de productie zelf. R. Rienstra. 'Europudding wordt in Straatsburg niet bereid'. In: *Film*, 12 (1990), pp. 23-24. Wel kent de Raad van Europa sinds 1988 een steunfonds voor filmproducties (Eurimages). Aan Europese coproducties, met tenminste drie producenten, kan Eurimages een financiële bijdrage leveren tot circa 20 procent van de productiekosten.
29. Het boek en cultuur: de culturele inzet van Europa, *Com* (89) 258 def. van 3 augustus 1989.
30. Resolutie inzake vaste boekenprijzen, Pb. nr. C 99/172 van 13 april 1987. Resolutie inzake het stimuleren van de belangstelling voor boeken en lezen, Pb. nr. C 183/1 van 20 juli 1989. Resolutie betreffende de samenwerking tussen bibliotheken op het gebied van de informatica, Pb. nr. C 271/1 van 23 oktober 1985. Resolutie betreffende het stimuleren van de vertalingen van belangrijke werken van de Europese cultuur. Pb. nr. C 309/3 van 19 november 1987. Resolutie over de mededeling van de commissie van de EG aan de Raad over de actie op boekengebied, Pb. nr. C 246/136 van 14 september 1987.
31. Richtlijn tv zonder grenzen, Pb. nr. L 298/25 van 17 oktober 1989 en in werking getreden 3 oktober 1991. Afkomstig van DG 3, Interne markt van de Europese Commissie, niet van DG 10, cultuur. Zie ook W. Verstappen. 'Gevaar Europadding niet zo groot'. In: *Skrien Journaal*, 2, december '91/januari '92.
32. Richtlijn van de Raad inzake onderlinge erkenning van diploma's op het gebied van architectuur. Pb. nr. L 223/15 van 21 augustus 1985. Richtlijn van de Raad inzake geregelende ontwerp beroepen. Pb. nr. L 19/16 van 24 januari 1989.
33. In Nederland is dat de Wet tot behoud van cultuurbezit. Een uitgebreide bespreking van deze wet door T. Pronk is te vinden in: *Boekmancahier*, jrg. 3 (1992) 10, pp. 388-406.
34. 'Binnengrenzen blijven bestaan voor cultuurgoederen'. In: *Europa van morgen*, 1 juli 1992, p. 354.
35. 'EG verlengt auteursrecht tot 70 jaar'. In: *NRC Handelsblad*, 6 februari 1992.
36. 'Gezamenlijk voorstel: voorstel Minister Dewael. Vlaamse minister wil culturele paragraaf EG'. In: *Staatscourant*, 16 juli 1990.
37. P. Dankert. 'Europese Integratie en culturele samenwerking'. In: *Maatschappijbelangen*, 154 (1990) 6, p. 165. P. Dankert. 'Cultuur geen uitzondering geven in de EG-regelgeving'. In: *Staatscourant*, 15 november 1990.
38. S. van der Ree en F. Wassenaar. 'Bedreiging of

- uitdaging voor de Nederlandse kunst?' In:
Wetenschapsbeleid 3, no. 3, pp. 8-90.
39. 'Minister d'Ancona EG dient culturele autonomie lidstaten juridisch te regelen'. In: *Staatscourant* 235, 4 december 1989. 'Europese cultuur, meer dan een produkt op de Interne markt'. In: *Ars Aequi*, 38 (1989), pp. 95-100. 'Niet bang zijn voor Europa'. In: *Trouw*, 1 januari 1989. 'Europese kaderwetgeving is nodig om cultuurgoed te beschermen'. In: *Staatscourant*, 31 januari 1989. 'Naar ontspanning tussen cultuur en de EG leiden meerdere wegen'. In: *Staatscourant* 69, 6 april 1990. 'Europees verdrag moet ruimte creëren voor culturele sector'. In: *Staatscourant*, 8 november 1990. Handeling Tweede kamer, *UCV* 24, 17 december 1990 en *UCV* 90, 12 februari 1990.
40. Het comité dat op 14 november het Manifest 'Autonomie voor cultuur in Europa' aan staatssecretaris Dankert aanbood, bestaat uit vijf leden: P. Beugels, S. Couwenburg, H. Heestermans, D. Meuwissen en M. Mourik. Tal van publikaties, zowel door hen gezamenlijk (CBCE) als individueel, zijn verschenen. Zie onder andere: 'Nationale cultuur moet gevrijwaard blijven van centrale EG-regelgeving'. In: *Staatscourant* 222, 14 november 1990. 'Manifest bepleit het behoud van nationale culturele autonomie'. In: *NRC Handelsblad*, 15 november 1990.
41. Zie: V. Bekkers. 'Wie doet wat in een Verenigd Europa? Het subsidiariteitsbeginsel in nieuwe vertaling'. In: *Openbaar bestuur* (1991), nr. 2, pp. 25-30. Mr. L.A. Geelhoed. 'Het subsidiariteitsbeginsel: een communautair principe?' In: *Tijdschrift voor Europees en economisch recht*, (1991) 7/8, pp. 422-435.
42. M. Mourik. 'De overval op onze cultuur'. In: *Hervormd Nederland*, 15 januari 1992.
43. P. Mulder geïnterviewd door Marieke Rijsbergen. 'Culturele paragraaf beoogt pluriformiteit'. In: *Staatscourant* 238, 6 december 1991.
44. 'De nieuwe vooruitzichten voor de actie van de gemeenschap op cultureel gebied'. *Com* (92) 149 final.
45. T.S. Eliot. *Notes towards the definition of culture*. Londen: Faber and Faber, 1962.

Bibliografische gegevens

Kleekamp, Y. (1992) 'Het culturele gezicht van Europa: een aparte culturele paragraaf in het EG-verdrag'. In: *Boekmancahier*, jrg. 4, nr. 13, 316-329.